

Preben Bertelsen

Psykologisk Institut, Aarhus Universitet

Replikker til kommentarerne

1. Target-artiklens projekt: en ontologisk og konkretiseret forskningsmodel

Hvad er egentlig projektet i target-artiklen? Blandt kommentatorerne stiller i al fald **Kvorning** og **Hem** dette spørgsmål eksplicit (se kommentarerne hhv. s. 84 og s. 63), og begge besvarer de spørgsmålet med, at der er tale om en taksonomi. Jeg må dog straks indrømme, at min ambition med target-artiklen rækker ud over blot at botanisere i det almenpsykologisk, og at jeg har bestræbt mig på at gå et skridt videre. Jeg har forsøgt at opstille en *ontologisk og konkretiseret forskningsmodel* for det projekt, at genstandsmæssiggøre sider ved det særligt menneskelige i psykens verden. Som sådan er det først og fremmest modellens opgave at stille de rette spørgsmål til retledning af den videre udforskning.

Billedet af mit projekt står ikke helt klart for **Hem**. Måske består Hems problem deri, at det ikke står helt klart for ham, hvordan jeg ser forholdet mellem realvidenskabelig mod og en kundskabsteoretisk overvejelse? Under alle omstændigheder ser Hem, at jeg stiller problemet om den frie vilje som et *realvidenskabeligt* problem, dvs. et psykologisk problem vedrørende et psykologisk fænomen – og det er godt. Hem har selv ved flere lejligheder (bl.a. Hem 1997) inden for en kantiansk tradition fremført vægtige argumenter for, at vi må skelne mellem kundskabsteori (erkendelsesteori og ontologi) og realvidenskab. Vi er således enige om at kundskabsteorien beskæftiger sig med *fornuftens* principper, sådan som de er gældende for ethvert væsen, der er i stand til at indse og lade sig lede af disse. Vi er også enige om, at kundskabsteorien om fornuftens principper formuleres på et grundlag, der er uafhængig af de fornuftige *væsners* konkrete eksistensform (for menneskenes vedkommende: biologiske og kulturhistoriske eksistensformer). Kundskabsteorien formuleres således uafhængigt af den realvidenskabelige del af den antropologiske psykologi. Realvidenskabelige teorier kan hverken begrunde eller afvise kundskabsteoretiske principper for *fornuften* som sådan. For så vidt man tænker på et begreb om den frie vilje som en del af *fornuften* som sådan, kan psykologiske overvejelser over den frie vilje hverken gøre fra eller til desangående.

Fornuftens principper handler således om, hvordan man *principielt* navigerer som fornuftigt væsen. Psykologien

derimod beskæftiger sig med, hvorvidt *vi*, aspirerende til at være fornuftige, overhovedet *kan* anlægge en kurs gennem tilværelsen, der lever op til disse principper. Fornuften er den ultimative referenceramme – men den er på den anden side *aldrig* et billede af, hvad vi konkret *kan* i den retning. Jeg beskæftiger mig med den frie vilje som navigationskunnen i det menneskelige tilværelsesprojekt i *psykologisk* forstand.

Jeg beskæftiger mig således heller ikke med den frie vilje, som en løsning på kundskabsteoretiske problemer, sådan som Hem gør i sin kommentar. Uanset hvilken kundskabsteoretisk løsning man måtte mene at sidde inde med vedrørende fri vilje, kausalitet o.s.v. mht. fornuftige væseners navigation ud i fornuftens dimensioner, så kan disse aldrig være løsninger på *realvidenskabelige* problemer angående den frie vilje.

Mit projekt er altså ikke kundskabsteoretisk og det aspirerer heller ikke til at være en taksonomisk kortlægning til brug for kundskabsteorien. Mit projekt er som sagt at opstille en realvidenskabelig forskningsmodel mht. til et *psykologisk* begreb om den frie vilje.

Angående Russelcitaten (kommentaren s. 69) er jeg da enig i, hvad både target-artiklen og min replik vel også tilfulde har demonstreret, at vi ikke kan betvivle kausalitetsprincippet som *fornuftigt* uden at vores samlede navigerende fornuft skrider¹. Netop derfor også den art af sammentækningsbestræbelser, som target-artiklen er udtryk for. Spontanitet er ikke uafhængig af vore motiver, siger Russel. Netop. Men tilbage bliver det faktum, at vi epistemologisk set fornuftigvis må skelne mellem et opadrettet og nedadrettet perspektiv og ontologisk set mellem opadgående og nedadgående kausalitet for ordentlig at kunne få fat på sådan noget som spontanitet – og den frie vilje.

2. Teorien om hierarkiske flerplansmodeller

Køppe er enig i, at det er nødvendigt at operere med niveauer. Derimod kunne det se ud til, at vi skulle være uenige om det, som Køppe kalder for nedadgående kausalitet. Nedadgående kausalitet er bestemt som den effekt et højere niveau har på

¹ Om end en sådan reduction ad absurdum ikke er *helt* gennemført, eftersom den ikke klart påpeger, at uden kausalitetsprincippet er der *ingen* fornuft tilbage. Der kunne jo – i princippet – tænkes andre og bedre principper (i en højere fornuft) end kausalitetsprincippet.

dets konstituent på det lavere niveau (Emmeche, Køppe & Stjernfelt - in prep). Jeg er nu ikke så sikker på, at vi egentlig er uenige her - men Køppe formulerer sig i al fald som om: "[...] *Mit postulat er, at Bertelsen opererer med en nedadgående kausalitet af en styrke, som gør de laveste niveauer i modellen indeterministisk.*" (kommentaren s. 89f). Jeg ville være enig med Køppe i, at en model ville have et alvorligt problem, hvis den indbefattede, at de laveste niveauer blev gjort indeterministiske - men det mener jeg altså ikke er tilfældet med min model.

Hvad Køppe mere præcist mener med en *for* stærk nedadgående kausalitet, kan man finde beskrevet i en artikel, han har skrevet samme andre (Emmeche, Køppe & Stjernfelt - in prep), og som jeg har fået lejlighed til at læse et udkast til med henblik på udformningen af denne replik.

Ved *stærk nedadgående kausalitet* skal ifølge nævnte artikel forstås, at entiteter og processer på et givet højere niveau kausalt kan frembringe forandringer på entiteter og processer på det lavere niveau - herunder også ændre på selve lovmæssighederne på de lavere niveauer. Dertil kommer, at niveauerne er skarpt adskilte. Denne kausalitetsopfattelse er irrationel og ligger uden for videnskabernes domæne, fordi den gør de lavere niveauer *indeterministiske*. Af samme grund afvises den i nævnte artikel - og det fremhæves, at kun de næste to versioner, medium og svag nedadgående kausalitet kan eksistere inden for en videnskabelig ramme. Allerede her skulle det være klart, at jeg istedet i min artikel opererer med noget, der svarer til stærk nedadrettet kausalitet. Jeg taler om, at det højere niveau *organiserer* sine konstituent (hvilket er tilladt inden for Køppes medium og svag nedadgående kausalitet), og jeg taler om, at vi må undersøge hvilken *gennemslagskraft*, det højere niveau med sine principper har over for de lavere niveauers svage og stærke lovmæssigheder. Gennemslagskraft er *ikke* det samme som *forandringen* af lovmæssighederne. Med andre ord: Den eneste form for nedadgående kausalitet, som efter Køppes mening er *for* stærk, må være denne stærke version - d.v.s. den version som netop *ikke* passer på min model.

Medium og svag nedadgående kausalitet opererer ikke med nogen skarp adskillelse mellem niveauerne som en slags selvstændige verdener i et dualistisk eller 'polyistisk' univers. Tværtimod indbefatter de højere niveauer altid også de lavere niveauer. I en anden artikel (Emmeche, Køppe & Stjernfelt, 1997) trækkes på Finks ontologiske opfattelse af virkelighedens niveauer (Fink 1990): Alt i verden er er helt grundlæggende fysisk, der findes intet som *også* er fysisk. Det biologiske er f.eks. således *også* fysisk, om end det er den særlige form for fysik, som det kræver biologiens epistemologiske udstyr at studere. Psyken er en endnu højere form for det fysiske og det 'biofysiske', som det kræver psykologiens epistemologi at studere. Eller: ethvert niveau er *også* alle lavere niveauer.

Enig igen - min model befinder sig fortræffeligt inden for en sådan bestemmelse.

Medium nedadgående kausalitet adskiller sig først og fremmest fra den stærke version ved netop ikke at indbefatte en forandring af de lavere niveauers lovmæssigheder. Men den indbefatter derimod, at egentligt nyt godt kan opstå. Emergenz bestemmes som *skabelsen af nye egenskaber* (Emmeche,

Køppe & Stjernfelt, 1997) - på den særlige måde, at det særlige lokale 'mulighedsrum', der tillader nye entiteter og processer (som altid også er et universelt fysisk mulighedsrum), først opstår *i og med* skabelsen: den formgivende dynamik bag de nye egenskaber opstår først i og med dette emergente højere egenskabsniveau.

Just præcist - det er det, jeg har i tankerne, når jeg taler om at højniveauet organiserer i og med at elementerne organiseres i *elementarformer*.

Den *svage nedadgående kausalitet* indbefatter for det første heller ikke en ændring af lavniveau-lovmæssighederne. For det andet adskiller den sig fra medium versionen ved at afvise tanken om, at de formgivende dynamikker vedrørende de emergente niveauer først skulle opstå i og med selve emergensen af disse niveauer. Med den svage version antages, at mulighedsrummet er skabt en gang for alle. Der kan ganske vist godt skabes nyt i betydningen af, at dette ikke kan reduceres til det lavere niveauets entiteter og processer - men det nye egenskaber lå allerede i det eksisterende mulighedsrum, ligesom muligheden for vandmolekylet lå i brint og iltatomernes egenskaber også før det første vandmolekyle så dagens lys.

I denne sammenhæng indbefatter min model altså snarere medium nedadgående kausalitet end en svag - om end jeg, jvf en tilsvarende åbenhed hos Køppe (i Emmeche, Køppe & Stjernfelt) lader det stå åbent, hvordan gennemslagskraften nærmere skal forstås.

Jeg kan altså ikke se, hvorfor min model skulle indbefatte en *for* stærk nedadgående kausalitet, som Køppe ellers påstår.

Dernæst er der spørgsmålet fortolkningen af Polanyi. Når Køppe mener, at jeg overfortolker Polanyi, så kan han ikke sigte til, at jeg i target-artiklen s. 24 skriver, at det højere lag altid lægger en udvælgende begrænsning ned over det lavere lags mangfoldige muligheder. Det svarer jo i et og alt til Køppes egen redegørelse herfor i kommentaren (jvf kommentaren s. 90). Som vi just har set ovenfor, benytter jeg heller ikke Polanyis begreb om begrænsende betingelser som argument for en *for* stærk nedadgående kausalitet, der skulle rumme en snigende indeterminisme. Så jeg er ikke sikker på, hvorfor Køppe mener, at jeg overfortolker Polanyi!? Det kan måske hidrøre fra min brug termen frihedsgrader? Lad os se på det.

Vi er enige om, hvordan fysikerne bruger termen frihedsgrader, nemlig til at bestemme antallet af et systems egenskaber. Så langt så godt. Køppe siger nu videre, at det intet har med frihed at gøre i den betydning, som artiklen diskuterer. Ja men det er vi da *også* enige om - friheden ligger selvsagt hverken i den enkelte egenskab eller i antallet af egenskaber. Det siger jeg jo heller ikke. Tvært imod føler jeg mig jo i artiklen foranlediget til at indføre et andet perspektiv på frihedsgraderne, så de fremstår som *organiserende* frihedsgrader, der er et udtryk for selve den organiserende egenskab (det som Køppe kalder nedadgående kausalitet). Der ud over vil jeg henvise til Mammens kommentar vedrørende frihedsgrader og min replik til Mammen i det følgende. Begge viser efter min mening, at det *er* holdbart at operere med de typer af frihedsgrader, som jeg opererer med.

Køppe pointerer videre, at “*Man ikke kan sige, at ved antal egenskaber X bliver systemet så komplekst, at der opstår frihed i vores betydning af ordet*”. (Køppes kommentar s. 91, se også Engelsteds kommentar s. 50, samt Schultz’ kommentar s. 105). Enig - og det siger jeg heller ikke. I så fald ville der jo være tale om en ‘opadgående kausalitet’, der alene nede fra og op skabte den frie vilje. Hvilket ville gøre enhver hierarkisk emergens model overflødig. Det, jeg siger mht. kompleksitet, handler om organisering i perspektivet ovenfra og ned, nemlig: Jo mere komplekst samvirkende de konstitutionelle elementer er, og jo mere komplekse organiserende niveauer de konstituerer, jo mere komplekst kan de højere niveauer organisere deres eget konstitutionelle grundlag (targetartiklen s. 24). Hvilket i øvrigt er et udtryk for den form for medium nedadrettet kausalitet, som Køppe dog regner for videnskabeligt rationel. (Se også replikken til Engelsted).

Efter som termen frihedsgrad henviser til noget *forskelligt*, alt efter om man nede fra og op taler om antal konstituerende egenskaber eller ovenfra og ned taler om det emergente niveaus organiserende nedadgående kausalitet, så er der heller ikke tale om nogen tautologi i det ovenstående udtryk, som Køppe ellers synes at mene (kommentaren s. 91).

Så - stort set tror jeg nu nok, at min opfattelse af tingenes tilstand stemmer meget godt over ens med Køppes, og at der for så vidt ikke er tale om nogen reel uenighed, selv om den første del af hans kommentar ellers kunne tyde på det.

Dernæst spørger Køppe (kommentaren s. 91) til de ikke regelbundne principper. Jeg har intet at indvende imod Køppes korrekte iagttagelser af, at det ideografiske altid må indeholde noget nomotetisk, at der altid må være lovmæssigheder på spil også på højniveauspsyken, og at vi uden lovmæssigheder ikke har nogen videnskabelig forklaring (se også min replik til Mammen, s. 134). Mine tanker med begrebet om de ikke regelbundne principper er da heller ikke i modstrid hermed. Her følger i kortform bestemmelserne til begrebet om principper.

Med Køppes terminologi kan de ikke regelbundne principper bestemmes på grundlag af *ikke stærk* nedadgående kausalitet, dvs. en medium eller svag nedadgående kausalitet. Termen “lovmæssigheder” har jeg gennem artiklen først og fremmest reserveret til perspektivet nedefra og op. Ikke regelbundne principper kommer først til eksistens på det højere organiserende niveau.

Jeg skelner i target-artiklen mellem opadgående *omstødende* gennemslagskraft og nedadgående *organiserende* gennemslagskraft. Hvad vi end, med vores højniveauspsyke, hiter på mht. tilværelsesprojektet og udviklingen af selvet, er der lovmæssigheder, vi *ikke* kan ændre på, og rammebetingelser vi ikke kan sprænge (jf. afvisningen af den stærke nedadgående kausalitet). *Men* – de ikke regelbundne principper har *organiserende* gennemslagskraft. De ændrer intet ved lovmæssighederne, men de virker organiserende på, *hvordan* det lavere niveaus elementer (i overensstemmelse med lovmæssighederne) bliver til de *elementarformer*, hvormed det højere niveau konstitueres. Bemærk altså at de ikke regelbundne principper netop *ikke* har *omstødende* gennemslagskraft, men derimod *organiserende* gennemslagskraft – til en vis grad.

Vore bevidste fænomenologiske begrundende modeller af tilværelsen er, som jeg også gør rede for i target-artiklen, nøje knyttet til vore moralske forbundethed – og for så vidt til den *moralske* realisme i bevidsthedens organiserende gennemslagskraft. Hvad der er moralsk realisme kan imidlertid ikke afgøres ud fra simple funktionelle kalkuler. Det er ikke sådan, at vi kan udstyre os med et sæt etiske regler, som i et og alt vil kunne afgøre, hvad der er ret og godt i tilværelsen. Vi kan ikke automatisere tilværelsesprojektet med et sæt regler. Derimod findes principper for det menneskelige tilværelsesprojekt (og dermed for dets organiserende gennemslagskraft). Der findes principper for, *hvordan* man skal bære sig ad med at *overveje* sit tilværelsesprojekt – ikke regler for hvad der er det automatisk forudsigelige resultat af sådanne overvejelser, men principper for hvilken rettedhed sådanne begrundelsesbestrebelsers skal have, for at have organiserende gennemslagskraft. Vertikalt set i forhold til vores lav- og mellemniveauspsykiske grundlag og horisontalt set i forhold til vores kulturhistoriske indvævedhed i tilværelsen med vore sociale omgivelser.

Til sidst: Jeg er enig med Køppe i at spørgsmålet om niveauovergangene (jf. kommentaren s. 92) må forblive uafklaret, hvis man ikke tager stilling til, hvordan niveauerne eksisterer. Og som det fremgår af min redegørelse ovenfor eksisterer højniveauspsyken altså i form af det frit villende bevidste tilværelsesprojekt med dets ikke regelbundne moralsk forpligtede organiserende principper.

Høgh-Olesen spørger til, hvad der egentlig skal forstås ved organisering og beder om konkretiseringer. Først og fremmest er der jo her tale om en almenpsykologisk forskningsmodel, og dermed ligger dens konkretiseringer ikke så meget i enkeltstående empiriske fænomener, men i hvordan den i det hele taget kan organisere vore psykologiske begrebsdannelser og enkeltteorier (om dette og hint udvalgte psykiske fænomener) i overordnede modeller. Det har jeg konkretiseret både i Bertelsen (1994a), i kapitlerne 5, 6, 7, med hensyn til evolutionspsykologien, kulturpsykologien, udviklingspsykologien, psykoterapien og den kliniske psykologi samt i Bertelsen 1994b og 1997a med hensyn til udviklingspsykologien.

Både **Høgh-Olesen** og **Schultz** påpeger en mulig måde, hvorpå min overordnede *figur* (fig. 2, s. 10) kan misforstås derhen, at mit synspunkt ikke skulle være monistisk. Og monistisk er mit synspunkt jo – hvad de jo også begge påpeger. Således kan jeg nu se, at jeg i figuren har ladet det være *underforstået*, at forenelighedssynspunktet selvsagt må være en variant af monismen. Den fare for misforståelse, der ligger i denne underforståelse, kan ryddes af vejen ved at der i ‘dualismeboksen’ øverst oppe tilføjes: “Enhver variant af dualismen”, og i “monisme-boksen” tilføjes “uforenelighedsvarianterne af monismen”. At det forenelighedssynspunkt, jeg hævder, er en variant af monismen, kunne så markeres med ved i nederste boks at skrive: “En forenelighedsvariant af monismen”.

Af samme grund mener jeg, at der ikke kan findes varianter af dualismen under forenelighedssynspunktet, sådan

som Høgh-Olesen ellers foreslår. Jeg er derfor ikke enig med Høgh-Olesen i, at der burde eksemplificeres dualistiske positioner under forenelighedssynspunktet (kommentaren s 72).

Alt i alt mener jeg derfor, at det er et for stærkt udtryk at sige, at modellen ligefrem "foranlediger en grafisk fortegnelse af feltet" (kommentaren s. 72) - i al fald hvis der med fortegnelse menes 'mistingning' og ikke bare 'opregning'. Tvært imod luger modellen netop ud i de værste selvmodsigelser, som anført ovenfor..

Køppe påpeger – ligesom **Schultz** – at der ganske rigtig er nogle problemer i forbindelse med min brug af termen kaos. I moderne kaosteoretisk forstand er kaos betegnelsen for deterministiske systemer, der blot har den særegenheden, at de (a) opfører sig uforudsigeligt og (b) har nogle underlige mønstre, men dog mønstre, i deres adfærd. Jeg bruger termen i gammeldags betydning om det, der ikke bare udgør et *epistemologisk* problem for os mht. måden af forudsige og mønsterbestemme sådanne systemers adfærd, men som *ontologisk* er sådan indrettet, at forudgående årsager til begivenheder i systemet enten ikke findes eller ikke er nødvendige. Om sådanne områder af virkeligheden så i det hele taget findes er selvsagt et interessant spørgsmål. I al fald er det korrekt, at moderne kaoteori jo ret beset rummer en bestræbelse på at besvare dette spørgsmål negativt, nemlig ved at påvise at uforudsigelighed ingenlunde er ensbetydende med indeterminisme og uforklarlighed.

3. Begrebet om mulighedsrum og begrebet om det nye.

Hvad skal vi nærmere forstå ved at noget er *nyt* – spørger både **Høgh-Olesen** og **Katzenelson** (se deres kommentarer hhv. s. 73 og s. 80). Hvad skal vi forstå ved at noget udvikler sig til noget *nyt*, at *nye* egenskaber opstår – f.eks. at *nye* organiserende ikke regelbundne principper og værdier opstår i og *som* højniveauspsyken? Jeg vil prøve at ridse den grundtanke op, som ligger bag target-artiklens opfattelse af *det nye*, og som efter min mening udgør omridset af måden teoretisk at gribe problemet om det nye an på. Hertil vil jeg benytte Høgh-Olesens udmærkede term (men muligvis ikke hans begreb?!) "mulighedsrum", og jeg vil forsøge at bestemme, hvad der i forbindelse med *det nye* skal forstås ved et mulighedsrum.² (Se også replikken til **Køppe**, s. 112f).

Et mulighedsrum er et *n*-dimensionalt egenskabsrum, der afbilder alle en tings eller et systems mulige tilstande. Hver dimension svarer til én af tingens/systemets egenskaber (hvoraf der er et antal på *n*). Dette, at system ændrer sig, kan beskrives ved, at en af dens egenskaber antager en anden værdi – at et system f.eks. bliver tungere kan bestemmes som dette at vægtegenskaben antager en højere værdi. Hvis det kun

er systemets vægt, der ændrer sig, så kan vi afbilde dette, ved at tingen bevæger sig ud af vægt-dimensionen i det samlede mulighedsrum. Hvis systemet også bliver f.eks. større samtidig med, at det bliver tungere, så bevæger det sig langs *både* vægt-dimensionen *og* størrelsesdimensionen. Hvis der ikke foregår nogen ændring i andre af dets egenskaber, så bevæger det sig ikke langs de øvrige dimensioner, som systemet også er bestemt ved.

En systems faktiske tilstand bestemmes ved et *enkelt* punkt i det *n*-dimensionale mulighedsrum – svarende til én bestemt værdi i hver dimension. Et systems samtlige mulige tilstande – alle de tilstande det overhovedet kan forandre sig til – er givet ved samtlige punkter i mulighedsrummet.

Et systems faktiske udvikling kan bestemmes som en bevægelse fra tilstand til tilstand, dvs. fra punkt til punkt i mulighedsrummet. Systemets udvikling afbildes altså som en sammenhængende række punkter, der trækker en linje eller et *spor* gennem mulighedsrummet, svarende til systemets udviklingshistorie fra begyndelsestilstanden til den aktuelle tilstand.

Det universelle mulighedsrum er alle systemers samlede mulighedsrum. Ingen systemer kan bevæge sig uden for dette mulighedsrum. Gør de det alligevel, vil det svare til en forandring af selve universet som sådan. Et lokalt mulighedsrum er et område inden for det universelle mulighedsrum – et rum i rummet så at sige. Et lokalt mulighedsrum svarer til et bestemt systems mulighedsrum. Systemet kan kun antage de egenskabsværdier, der gælder for dets eget mulighedsrum. Systemet kan ikke antage samtlige de egenskabsværdier, der gælder for hele universet. Et system kan ikke udvikle sig til hvad som helst – og bevæger det sig ud af sit eget lokale mulighedsrum, så er det ikke mere sig selv, men er blevet til noget andet, bestemt ved et andet mulighedsrum. Det biologiske system bevæger sig inden for det biologiske lokale mulighedsrum i universet bestemt ved biologiske egenskaber. Når vi nu begynder at lave bioelektriske hybrider (f.eks. kunstige neurale netværker bygget af biologisk materiale), så kan man sige, at en biologisk entitet har bevæget sig ud af det rent biologiske lokale mulighedsrum og ind i et andet mulighedsrum – det bioelektriske f.eks., med andre og/eller yderligere egenskabsdimensioner som entiteten nu kan bevæge sig langs i sin udvikling og skiftende tilstandsformer. Hvis menneskeheden som sådan begynder genetisk og bioelektrisk at manipulere med sig selv, så er det muligt, at den forlader det rum, som *vi* (gen-)kender som det menneskeliges mulighedsrum og bevæger sig ind i (for *os*) fremmede lokale mulighedsrum.

Hvordan skal nu det nye forstås? En måde at forstå det nye på er i forbindelse med et systems bevægelser inden for sit lokale mulighedsrum. Enhver tilstandsforandring (dvs. bevægelse fra et punkt til et andet langs udviklingsspor) kan bestemmes som overgangen fra én tilstand til en *ny* tilstand. Men det er også oplagt, at det ikke er en særligt interessant bestemmelse af det nye. Thi 'det hele' foregår jo inden for det samme gammelkendte lokale mulighedsrum – min hund er jo sådan set ikke blevet til nogen ny hund, siden jeg sidst skrev om den, blot fordi den har taget ½ kilo på. Den virkelig interessante betydning af *det nye* vedrører forandringen af

² For en ordens skyld vil jeg gøre opmærksom på at det følgende ligger tæt op ad begrebsdannelserne omkring det som i fysikken hedder et faserum og at mine overvejelser desangående ligger tæt op ad overvejelserne i både Bertelsen 1989, 1994a, 1994b og i Emmeche, Køppe og Stjernfelt, 1997.

selve det lokale mulighedsrum – dette at et system bevæger sig ind i et *nyt* lokalt mulighedsrum.

Emergens kan (i overensstemmelse med Emmeche, Køppe og Stjernfelt, 1997) bestemmes som skabelsen af nye egenskaber. Det svarer til skabelsen af mindst en ny egenskabsdimension og dermed skabelsen af et nyt lokalt mulighedsrum.

Jeg afstår fra at komme nærmere ind på, hvad det vil sige, at selve det universelle mulighedsrum (altså universet som sådan) skulle kunne forandre sig til noget nyt – det overlader jeg til Penrose, Prigogine og andre. Almindeligt kendt er det vel dog, at den moderne fysiks skabelsesberetning – Big Bang fortællingen – bygger på, at selve det universelle mulighedsrum forandrer sig i de allerførste mikrosekunder af dets eksistens. Hvis vi sætter spørgsmålet om det universelle mulighedsrums forandring uden for parentes, så kan Katzenelson for så vidt have ret i, at der ikke findes noget nyt under solen (kommentaren, s. 80).

Denne meget stærke fordring til det nye (forandringen af det universelle mulighedsrum) ser vi således bort fra her. Det egentlig nye skal derfor her forstås som dette, at der dannes et nyt lokalt mulighedsrum. Det kan *enten* forstås som dette, at hidtil eksisterende entiteter udstyres med nye egenskaber og derved bevæger sig ud af dets hidtidige mulighedsrum og ind i et nyt – og/eller at en ny entitet er opstået på grundlag af hidtidige, og at denne entitet bevæger sig i et nyt egenskabsrum.

Svarende til diskussionen i (Emmeche et al 1998, in prep) kan vi sondre mellem en svag og en medium version af *det nye* (og svarende til deres og ovenstående diskussion kan vi straks afstå fra en – uendeligt – stærk betydning af *det nye*, der ville fordrer en rent magisk, mirakuløs og guddommelig skaberkraft).

Den svage betydning af *det nye* kan bestemmes derved, at det emergente, dvs. skabelsen af nye egenskaber, så at sige allerede ligger i kortene på forhånd. De lokale mulighedsrum kan i sig selv siges at udgøre punkter i et universelt mulighedsrum, og de lokale egenskabsrums udvikling kan således siges at følge spor gennem det universelle egenskabsrum – spor som faktisk har ligget der som muligheder fra tidernes morgen. (Katzenelsons bemærkning om at der intet nyt er under solen kan også forstås som en henvisning til, at der kun findes *nyt* i denne svage betydning).

*Medium-*betydningen af *det nye* – og det er den betydning, der ligger bag mine overvejelser i target-artiklen – adskiller sig fra den svage betydning derved, at det *ikke* ligger i kortene på forhånd, hvilke nye egenskabsrum der opstår lokalt i det universelle egenskabsrum. I én forstand (nemlig Finks forstand, jvf replikken s. 112) kan man selvsagt sige, at et emergent mulighedsrum, for så vidt det aldrig trækker sine spor ud af det universelle mulighedsrum og derfor altid indtager universelt mulige punkter altid har ligget der som en mulighed. I en anden og mere interessant forstand kan man imidlertid sige, at *hvilke* spor, de lokale mulighedsrum trækker igennem det universelle mulighedsrum, ikke er fastlagt på forhånd. Disse spor bliver først til, *i og med* at det emergente lokale mulighedsrum opstår. I en vis – mindre interessant – forstand ligger det i det universelle mulighedsrum, at det

biologiske lokale mulighedsrum, opstår (at biologisk liv opstår et eller flere steder i universet). I en anden – og mere interessant – forstand fuldbragtes det konkrete spor gennem mulighedsrummet, der f.eks. førte fra det kemiske til det biologiske mulighedsrum, først i og med at det biologiske lokale mulighedsrum rent faktisk opstod. Selve skabelsen af det biologiske lokale mulighedsrum er det, som skaber sporet gennem det universelle mulighedsrum. Præcist i den forstand er det biologiske lokale mulighedsrum noget virkeligt *nyt*. Og præcist i den forstand kan al vores aktuelle hittepåsomhed for tiden måske føre til, at vi manipulerer nogle afkom af os selv frem til noget, der lidt ubehjælpsomt måske kan beskrives som bioelektriske genmanipulerede neurale netværker koblet sammen i en virtual reality (sikkert meget søde og venlige og kloge og..., og *meget* fremmedartede og *nye*). Det kan også være at etiske overvejelser, kulturhistoriske og minimalistiske antivækst-besindelser osv. slår bremserne i, således at dette spor aldrig bliver trukket, i og med at det tilsvarende lokale udviklingsrum for (grene af) menneskeheden aldrig kommer til at emergere ud af den nuværende menneskeheds mulighedsrum. Hvem ved. Muligheden foreligger, men der er ikke tale om *nyt*, før sporet rent faktisk er trukket³.

Medium betydningen af *det nye* er altså bestemt ved dette at først i og med at *det nye* lokale mulighedsrum opstår, opstår det spor i det universelle mulighedsrum, der fører fra et sæt af allerede eksisterende mulighedsrum til det nye. I netop denne betydning af *det nye* er der faktisk mulighed for nyt under solen – især på vores lokale planet under *Solen*.

På baggrund af disse overvejelser kan *det nye* i psykologisk henseende bestemmes ved begrebet om højniveaupsykens mulighedsrum. Højniveaupsyken er givet ved det mulighedsrum, hvori de centrale entiteter er de tilværelsesprojekt-rettende og organiserende værdier. Selve den psyko-evolutionære og kulturhistoriske dannelse af højniveaupsyken svarer til dannelsen af et nyt mulighedsrum for psyken, f.eks. i forhold til den dyriske psyke. Den fortsatte udvikling af højniveaupsyken svarer til den fortsatte udvikling i og uden for mulighedsrummet.⁴

Konkrete eksempler på *det egentlige nye* på højniveaupsyken findes først og fremmest inden for etikken og æstetikken - jf. Høgh-Olesens efterlysning heraf (kommentaren s. 73). I almindelighed opstår *det nye* ved en beskæftigen sig med selve de etiske ikke regelbundne principper. Således vil også den rette *etiske* (og *ikke* traditionelt klinisk psykologiske) håndtering ganske givet, ja faktisk pr. definition også føre til udvikling af egentlig nye værdier.

En ny værdi kan bestemmes som en særlig slags løsning på et moralsk problem – en løsning der tilføjer en ny værdidimension til højniveaupsykens mulighedsrum, og som føret til en forandret nedadgående organiseringsdynamik.

Se i øvrigt også min replik s. 133.

³ Hvilket i øvrigt bærer mindelser til Mammens (1983) teori om udvalgs-kategorier: de eksisterer faktisk ikke før der er – ja, udvalgte. Der findes ikke på forhånd ordnende regler for, hvordan man danner en udvalgs-kategorial orden.

⁴ Det vil her være nødvendigt at skelne mellem *det ny* på det kollektive kulturhistoriske plan og *det ny* på det individuelle plan mht. *det nye* i den enkeltes tilværelsesprojekt.

4. Det intentionelle og det funktionelle

Engelsted har ganske enkelt ret i, at det er vigtigt at fastholde distinktionen mellem det intentionelle og det funktionelle. Men inden jeg vil sige noget mere om det, skal vi først have ryddet forgrunden for nogle misforståelser

Hvad er det *væsentligste* kendetegn ved Cartesiansk Dualisme? Det er immervæk, at der opereres med to universer, der ikke bare er frigjort fra hinanden, men også er *løsrevet* fra hinanden. Hvordan kunne vi så genfinde en sådan dualisme i hierarkiske flerplansmodeller? Det ville vi kunne i modeller, der opererede med planer, der ikke bare er frigjort fra hinanden (i betydningen at det højere plan ikke kan reduceres til det lavere plan og har *eremitter nye* egenskaber), men også var *løsrevet* fra hinanden, d.v.s. besidder egenskaber, som på ingen måde er konstitueret af og udrundet af de lavere planer. Med andre ord (og med Køppe m.fl.'s ord, se replikken s. 111f): En dualistisk flerplansmodel er en model, der opererer med en *stærk* nedadgående kausalitet. Udlagt sådan er det klart, at den hierarkiske flerplansmodel, jeg arbejder med, *ikke* er Cartesiansk dualistisk. Engelsted har ganske enkelt ikke ret, når han karakteriserer modellen som en Cartesiansk dualistisk model (kommentaren s. 48, 49, og 53).

Engelsted mener endvidere, at jeg foretager en identifikation mellem det psykiske og det særligt menneskelige, i betydningen af at kun mennesket besidder en psyke. Min skelnen mellem lav-, mellem- og højniveauspsyken viser, at jeg netop *ikke* foretager den af Engelsted påståede identifikation, og jeg kan altså – ret beset – sagtens tilslutte mig hans pointe om, at man ikke kan forstå det særligt menneskelige uden også at forstå det grundlæggende psykiske. Vi er i øvrigt også enige om, at psyken ikke popper op på grund af kompleksitet. Det siger jeg jo heller ikke, jf. også replikken s. 113f).

Disse korrigeringer viser, at Engelsteds billede af en tankefigur (kommentar s. 53) er en karikatur (polemisk naturligvis) – i al fald hvis han mener, at det skulle være et billede af *min* tankefigur. Tankefiguren er følgende: Det psykiske er noget overlagt ⇒ derfor findes der noget underlagt ⇒ hvilket fører til en cartesiansk lagmodel ⇒ og da kun mennesker med sikkerhed kan gøre rede for deres grunde ⇒ er det kun mennesker der har rigtig psyke. En sådan tankefigur finder man *ikke* i min target-artikel.

Jeg tillader mig at fastslå en grundlæggende enighed mellem Engelsted og mig om, at vi – *ontologisk set* - må tale om hierarkiske niveauer i naturen, der baserer sig på at nye radikalt forskellige væsenskategorier kommer til. Og efter at jeg ovenfor har korrigeret for Engelsteds forkerte udlægninger af min emergenteoretiske model (angående dualistiske lagkagemodeller, kognitivistisk mystik, o.s.v.), er det nu på tide at vende sig til den virkelig lærerige udfordring i hans kommentar.

Engelsted har to pointer som kaster et afklarende lys ind over min model. Dels skriver han: "Det simpleste og mest

radikale er at forestille sig, at såvel det funktionelle som det intentionelle er med os fra begyndelsen" (kommentaren s. 51) – og dels afslutter han sin kommentar med en henstilling til, at jeg, får at få min 2. ordensintentionalt op at stå, ikke slår 1. ordensintentionalt i hartkorn med det funktionelle. Thi dermed tabes den vigtige distinktion mellem intentionalitet og funktionalitet.

Engelsteds pointer rokker ikke ved min fundamentale emergenteoretiske model baserende sig på en skelnen mellem lav-, mellem- og højniveauspsyken. Der rokkes heller ikke ved hvad jeg siger om 1.ordens, 2. ordens og 3. ordensintentionalt. Hvad der derimod rokkes ved, er min brug af termen/begrebet 'funktionalitet'. Dermed rokkes der for så vidt også ved min *karakteristik* af Engelsteds projekt (se f.eks. targetartiklen s. 8 og 18ff) - som *jeg* nu tilgængæld må korrigerer, hvis ikke den skal blive til en karikatur, som jeg retfærdigvis *ikke* kan rekruttere Engelsted til (og for så vidt heller ikke Katzenelson, der diskuteres i samme ombæring). Derimod *fastholder jeg*, at de sider af Engelsteds projekt (og Katzenelsons), som jeg fremdrager i targetartiklen, fortsat hører til på mellemniveauspsyken. Jeg fastholder endvidere, at det særegne ved den menneskelige psyke er emergent på en måde, der ikke bare erkendelsesteoretisk set fordrer emergente psykologiske metoder, men også ontologisk set viser os emergente psykeegenskaber *i naturen*.

Hvad er nu forskellen på funktionalitet og intentionalitet, og mere præcist hvad er det for egenskaber, som er knyttet til intentionalitet, men ikke funktionalitet. Engelsted peger dels på den betydning af intention, der på dansk udtrykkes med 'forsætligt', 'tilsigtet', 'med vilje', 'bevidst' eller 'overlæg' – dels peger han på betydningen, som på engelsk udtrykkes ved 'aboutness', altså dette at bevidsthed er *om* noget, og at virksomhed altid, med mine ord, er rettet mod og af noget. Deri er vi fuldstændig enig og begge aspekter optræder også rundhåndet fordelt i target artiklen. Netop disse to egenskaber gør funktionalitet og intentionalitet væsensforskellige.

Det, som er væsentlig for mig i Engelsteds kommentar, er derfor, at det ikke går an at identificere mellemniveauspsyken med funktionalisme. I al fald går det ikke *ansidigt* at karakterisere den som funktionalistisk, jf. Engelsteds bemærkning om at funktionalitet og intentionalitet følges ad. Af samme grund falder min *terminologiske* sondring mellem funktionel og intentionel virksomhed mindre heldigt ud.

Derimod vil jeg fastholde den *begrebslige* sondring, der ligger bag den noget uheldige anvendelse af funktionalismetermen.

Hvad er det jeg får sagt om mellemniveauspsyken – den som jeg så at sige rekrutteres dyrepsyken (og konstituerende dele af menneskepsyken) og dermed dele af Engelsteds projekt til? Med hensyn til funktionalismetermen skriver jeg: "På de mellemste handleniveauer i psyken vertikale kontinuum har vi det, som jeg i indledningen kaldte den funktionelle virksomhed" og denne term gentager jeg et par gange mere i min karakteristik af mellemniveauspsyken, sammen med andre lignende termer så som "funktionel intentionalitet", "funktionel psyke" og "funktionelt virksomme psyke" (jf. target-artiklen s. 18ff). Det duer ikke. Dette

termvalg er ganske rigtigt misvisende. Derimod vil jeg fastholde hvad jeg selv opfatter som den væsentlige *begrebslige* karakteristik af mellemniveupsyken i selvsamme afsnit, nemlig at der er tale om en virksomhed på dette niveau, som "er målrettet – rettet mod at hidføre et objekt eller rettere sagt mod at oprette en forbundethed med sider af livsverdenen, som endnu ikke er etableret". Jeg vil også fastholde, at der på dette niveau netop er meningsfyldt at foretage den af Engelsted foreslåede skelnen mellem reaktive og aktive psykiske forbindelser.

Jeg *medgiver* altså, at min brug af termen funktionalitet for den ikke-indforståede læser kan skabe en *karikatur* af Engelsteds måde at tale om dyrisk psyke på – og det duer slet ikke. Derimod fastholder jeg min *begrebslige* bestemmelse af mellemniveupsyken, og at det altså fortsat *er* dér, den dyriske psyke hører til – også sådan som denne er bestemt af Engelsted. Dermed fastholder jeg naturligvis også, at der er særlige egenskaber ved den menneskelige psyke – egenskaber som emergerer på højniveupsykens niveau og som kræver højniveupsykologiens særlige metoder at identificere.

Jeg fastholder, at et givet psykeniveau altid skal forstås som organiseret ovenfra og ned, og det betyder, at den korrekte karakteristik af mellemniveupsyken – som jeg jo *også* får sagt i targetartiklen – er, at den er udstyret med grader af intentionalitet. Man kan, som Katzenelson gør det i det foregående nummer af Bulletinen (Katzenelson 1996) sige, at psyken på mellemniveauet er *intentional*, mens højniveupsyken er *intentionel*. Man kan også gøre som jeg, nemlig tale om intentionalitet på forskellige ordensniveauer – d.v.s. intentionalitet af første orden, af anden orden, o.s.v. Tilsvarende skal mellemniveupsyken da heller ikke karakteriseres som funktionelt virksom, men som enten *intentionalt* virksom eller virksom med en eller anden lavere grad af intentionalitet (alt efter hvor findelt ens model graderer).

Disse terminologiske korrektioner har også konsekvenser for talen om leg. Selv om det i andre – udviklingspsykologiske - sammenhænge (se f.eks. Bertelsen 1994 og 1997b) er en vis tradition for at skelne egentlig leg, nemlig som-om leg, fra den mindre udviklede *funktionelle* leg, vil jeg derfor også give Engelsted ret i, at det er misvisende at anvende den term. Det er således misvisende, at kalde dyrenes mellemniveupsyke nysgerrige legende virksomhed for funktionel. Denne form for leg har jo netop en grad af intentionalitet over sig; er organiseret med en grad af intentionalitet.

Jeg vil fastholde, at "kaninens handlinger [ikke er] reflekteret viliede", at "de er ubegrundede", og at "jeg vil kalde denne form [for] blindt, men afstemt formålsrettede livsyttringer (targetartiklen s. 8). Men jeg vil afstå fra at kalde kaninen for funktionelt virksom, og i stedet fastholde min anden omtale af kaninen (targetartiklen s. 19), nemlig at dens virksomhed er organiseret til en grad af intentionalitet.

Så vidt så godt. Men hvilke konsekvenser har disse justeringer så for mine øvrige betragtninger vedrørende den frie vilje? *Ingen* egentligt *begrebslige* konsekvenser.

Således ændres der ikke noget ved princippet i figur 1, s. 7 i target-artiklen. Der skal stadig sondres mellem

ubegrundet og begrundet formålsårsag (se også replik til Kvorning mht. det Aristoteliske). Der er netop tale om forskellen mellem et opadgående funktionalistisk perspektiv, hvori vi identificerer funktionalitet, og et nedadgående perspektiv hvori vi identificerer intentionalitet. Derimod vil jeg som sagt give afkald på figurens *ene* term, nemlig 'funktionel virksomhed', og fastholde den *anden* term, nemlig 'funktionalisme'.

Jeg kan også stadig fastholde sondringen mellem *niveauerne* i den terapeutiske proces, og specielt sondringen mellem den terapi, der er i stand til at identificere og be-virke processer på mellemniveauet, og så den terapi der er i stand til at identificere og be-virke højniveupsyke processer. Det *er* vigtigt at sondre mellem grundniveauterapien som er rettet mod/af lavordens-intentionaliteten og eksistensniveauterapien, der er rette mod/af højereordensintentionaliteten. Men enhver misvisende brug af funktionalitetstermen må selvfølgelig undgås.

Tilsvarende er der heller ingen konsekvenser for de moralpsykologiske overvejelser. Undskyldeligheden i psykologisk forstand følger stadig på omvendt måde graden af intentionalitet og graden af fri vilje: jo højere grad af intentionel fri vilje, jo mindre undskyldeligt (når der i øvrigt ses bort fra tvingende eksterne omstændigheder). Og jo højere grad af den ikke i klassisk psykologisk forstand undskyldelige 'ondskabens snært' må vi tage med i betragtning i vores vurdering af en handling (se også min replik til Hansen, s. 138f).

Med arten af de indrømmelser, jeg må gøre, bliver det imidlertid også klart, at Engelsted ikke har ret i, at der er den *begrebslige* forskel imellem os, at han ser det intentionelle som en basal animalsk egenskab, mens jeg ser den som en unik menneskelig egenskab (kommentaren s. 51). Faktisk siger jeg jo også at vi må tale om niveauer af intentionalitet – blandt andet også for at kunne skelne i dyrehierarkiet.

Tilbage står et nok så interessant problem som Engelsteds indvendinger peger på:

Når Engelsted i sin kommentar (s. 51) skriver at "såvel det funktionelle som det intentionelle er med os fra begyndelsen, og at distinktionen er bevaret fra begyndelsen og således markerer sig vertikalt og ikke horisontalt i fylogenesen." – så er det baseret på, at de centrale definerende kvaliteter ved det psykiske er intentionelle kvaliteter i form af *søgen ved egen kraft* udmøntende sig i *udvalgs-kategoriseringer*. Disse træk udviser de allersimpleste livsformer, hvorfor der allerede her er emergeret en *ny kvalitet* i naturen, det psykiske (markerende et vertikalt snit i naturen). Det har jeg faktisk ingen problemer med at være enig i, jf. min bestemmelse af lavniveupsyken.

Derefter fortsætter Engelsted med følgende: "Distinktionen [mellem det funktionelle og det intentionelle] er fundamental og lader ikke den ene side vokse ud af den anden" (kommentaren s. 51). Hvordan skal det nu forstås? Her er det vigtigt at holde sig den klassiske distinktion *strukturelt/historisk* for øje. Strukturelt set kan man med det funktionelle mene, at elementære biologiske processer ovenfra og ned er organiseret af det psykiske i netop de *elementarformer*, der udgør det psykisk konstituerende funktionalitet. Altså at *det funktionelle – i denne sammenhæng*

- er psykisk organiserede elementarformer. På den måde giver det mening at sige, at sige at det funktionelle og det intentionelle eksisterer sammen fra 'begyndelsen' i *strukturel forstand* (d.v.s. ikke eksisterer uafhængig af hinanden), og at det intentionelle i *strukturel forstand* ikke kan 'vokse ud af' det funktionelle: Lige meget hvor meget vi i *elementær forstand* øger kompleksiteten opstår funktionselementarformerne ikke – dertil kræves yderligere de organiserende psykiske virksomme omverdensforbindelser. (se også replik til Køppe, s. 114).

Nu bliver det jo imidlertid let et for skrap terminologisk krav til termen funktionalitet, at den kun må anvendes om det, som er psykisk organiseret. Vi vil vel gerne kunne blive ved med at sige, at også en termostat har en funktion, og den er ikke organiseret psykisk. Det viser hen til, at vi nok må skelne mellem niveauer af funktionalitet:

- Der er de *psykofunktionelle* funktioner, der kun eksisterer som organiseret af det psykiske i verden (og set i et opadgående perspektiv konstituerer de det psykiske).
- Der er de *biofunktionelle* funktioner, der kun eksisterer som organiseret af det biologiske i verden (og set i et opadgående perspektiv konstituerer de det biologiske).
- Der er de *kemo-funktionelle* funktioner, der kun eksisterer som kemisk organiseret.
- Der er de *mekano-funktionelle* funktioner, der kun eksistere som organiseret af mekaniske systemer.

O.s.v. Snittene kan lægges på andre måder og i finere lag – men dette er tilstrækkelig til at vise, at hvis vi betragter et givet hierarkisk system i et opadgående perspektiv (det jeg i target-artiklen kalder et *funktionelt-analytisk* perspektiv), så får vi øje på en række funktionsniveauer, en række niveauer i det funktionelle. Det funktionelle er de konstituerende kræfter, vi får øje på i et *opadrettet* funktionelt-analytisk perspektiv. Det intentionelle er de organiserende kræfter, vi får øje på i et nedadrettet psykologisk og i (foreløbig) sidste ende et fænomenologisk-eksistentielt perspektiv.

Som sagt: I et strukturelt perspektiv giver det ikke mening at sige, at sådanne funktionsniveauer eksisterer *før* de organiserende niveauer som de konstituerer. Men i et *historisk* perspektiv, vil jeg mene, at sagen tager sig anderledes ud. Jeg vil således mene, at kemo-funktionelle systemer har eksisteret *før* bio-funktionelle systemer i bogstaveligste *tidslige* forstand (se også replikken om *det nye*, s. 117ff). For så vidt den biologiske natur emergerer *ud af* den kemiske natur, vil jeg mene, at det i *historisk* perspektiv giver mening at sige, at det intentionelle vokser ud af det funktionelle – blot vi husker hvilke funktionsniveauer det er vi taler om. Så – *helt* fra begyndelsen har det funktionelle og det intentionelle altså ikke eksisteret side om side.

5. Fri vilje, bevidsthed, 1½.-ordensintentionalitet, fornuft – og Aristoteles

Kvorning mener, at jeg har købt katten i sækken. Det er jeg nu ikke så sikker på, at jeg har. Men ifølge Kvorning er der lagt et aristotelisk snubletov ud for min ontologiske forskningsmodel, således at dette projekt ikke kan fuldbyrdes i den teoretiske retning, som jeg er enig med Kvorning i, er den rette.

Men hvori skulle nu dette aristoteliske snubletov bestå. Så vidt jeg kan se af Kvorning's kommentar, er tovet spundet af to tråde.

For det første mener Kvorning, at der er blokeret for en forståelse af kontinuitet i et *udviklingshistorisk* perspektiv. Nu skal vi – som sagt ovenfor (s. 125f) – først en gang på klassisk vis skelne mellem *historiske* og *strukturelle* modeller. Den første slags forklarer, hvordan tingene bliver til – den anden slags fortæller, hvordan disse ting, når de først en gang er blevet til, er skruet sammen. Sådant som jeg har konciperet modellen, er den først og fremmest strukturel, og jeg beskæftiger mig i *denne* artikel ikke ret meget med udviklingsperspektivet. Når jeg taler om vertikal og horisontal kontinuer i target-artiklen, skal dette altså forstås som strukturelle perspektiver på psyken, ikke udviklingshistoriske. Det forekommer mig, at Kvorning med en bemærkning som "Udviklingshistorien skal nu ikke længere ses som en fremadskriden fra determinismen til frihed...." (kommentaren, s. 85) har læst min model som en udviklingsmodel, der viser udviklingen som en *opadgående* bevægelse fra det lavere plan til det højere. Det er der ikke tale om, og man kan i en strukturel model ganske enkelt ikke sige, at det lavere plan kommer *tidsligt* før det højere plan. Men lad os alligevel her se på det historiske og især evolutionspsykologiske perspektiv Kvorning anlægger i sin kommentar – ikke mindst ud fra den betragtning at en strukturel teori om psyken jo ikke må modsige en evolutionspsykologisk teori.

Spørgsmålet som er vigtig er derfor: Kan min strukturelle model komplementeres modsigelsesfrit af en historisk model? Og ville min model i target-artiklen kunne komplementeres modsigelsesfrit af en historisk model, der påpegede udviklingsdynamiske bevægelser hen i mod f.eks. sådan noget som 2. ordensintentionalitet – således at man f.eks. kunne fatte hvad 1½.-ordensintentionalitet skulle være for noget? Ja det mener jeg. Jeg har i en anden artikel (Bertelsen 1997a) forsøgt, på grundlag af nærværende ontologiske forskningsmodel, at vise, hvordan den frie vilje og 2.ordensintentionaliteten bliver til i løbet af småbørns udvikling (op til omkring 4-5 årsalderen) – således at barnet med sine frie vilje faktisk deltager *aktivt* i sin egen udvikling (jf. Kvorning's begreb om selvaktivitet). Som sagt komplementerer disse to modeller hinanden således, at vejen faktisk *er* åbnet for en ordentlig teoretisk integration af den art, som Kvorning efterlyser.

I denne anden artikel opstiller jeg (her gengivet i ultra kort form) følgende udviklingsmodel:

- Bevidsthedens struktur er simpelthen rettetheden mod/af noget – herunder også rettetheden mod/af sig selv, således at bevidsthedens struktur er intentionalitet af 1., 2.,...,n. orden.

- Bevidsthedens indhold er fænomenologisk anskueliggjorte modeller af verden, af andre, af os selv, af tilværelsen.
- Bevidstheden organiserer med grader af frihed. Det er med vore bevidste modeller, at vi organiserer vores konstitution og omverdensforbindelser. Graden af fri vilje og graden af bevidsthed hænger sammen: jo mere komplekse modeller, jo højere grad af bevidsthed - og jo mere er bevidstheden organiserende og jo højere grad af fri vilje har vi.
- Bevidsthedens indhold, de fænomenologiske modeller, udvikler sig (kontinuert) over en række former fra den 0-1 ½ åriges faktuelle modeller, over den 1 ½ åriges - 3 / 4 åriges betydningsrettede og reelt meningsrettede intentionalitet og til den 3 / 4 åriges (og frem) betydningsrettede og idealt meningsrettede modeller. Hvilket markerer en udviklingskontinuitet i højereordens-intentionalitetens tilblivelse.

Tilegnelsen og skabelsen af anskueliggørende modeller, og det vil sige udviklingen af bevidstheden, er netop det, der sætter barnet i stand til med grader af frihed at organisere sin egen psyke og sin egen psykiske udvikling. Svarende til en kontinuerlig udvikling af den intentionelle rettedhed mod/af egen rettedhed, som er den organiseringsdynamik, hvormed vi har grader af fri vilje. Intet Aristotelisk problem i dette, efter min mening - og tilsvarende er der heller ikke den art af snubletråd i target-artiklens forskningsprojekt (se også min replik til Køppe, s. 115).

Den anden tråd i det aristoteliske snubleto, som Kvorning korrekt advarer imod, ligger i vanskeligheden ved at forestille sig en bevægelse uden en bevæger. Hertil argumenterer Kvorning for en opfattelse af, at hele naturen er aktiv og fastholder dette i formelen $R = O(I,S)$. Nu siger denne formel jo - i sig selv - ikke andet end, hvad der blot kunne være essensen i det opadrettede perspektiv, som funktionalismen udgør - se også Engelsteds kommentar og min replik hertil, s. 122f - nemlig at en respons frembringes af en funktion, der har opereret på en stimulus. Det afgørende for mig er imidlertid, at man - i et nedadrettet perspektiv - må se sådanne funktionaliteter som *organiserede* og må se dem som organiserede på forskellige niveauer, jf. igen mit forslag til graduering og kontinuerlig emergens i naturens funktionaliteter. For så vidt er jeg - i det opadrettede perspektiv - enig med Kvorning i, at alt i naturen er i besiddelse af selvaktivitet. Men Kvorning's formel viser ikke rigtig (men udelukker heller ikke), at "O'et" først kommer i stand ved *organisering*, sådan som jeg påpeger i target-artiklen.

Som sagt: funktionalitet er det, vi får øje på som det *konstituerende* i et opadrettet perspektiv. Det er den *causa materialis* som Kvorning efterlyser. Organisering er det, vi får øje på i et nedadgående perspektiv. Det er den *causa formalis* Kvorning efterlyser. Med andre ord: Causa formalis står i samme forhold til causa materialis, som organisering står i i forhold til konstituerende.

Der *kunne* være tale om en Aristotelisk tankegang, hvis den organiseringsdynamik, hvori jeg finder den frie vilje, var *løsrevet* fra sit konstituerende grundlag og på cartesiansk

vis udgjorde en udenforstående 'bevæger' - men det er der jo netop *ikke* tale om i modellen i target-artiklen. Af samme grund er der heller ikke tale om noget mystisk spring fra en deterministisk passivitet til fri aktivitet - der er intet i target-artiklens model, der dømmer determinisme til at operere med ubevægelighed (jf. kommentaren s. 84f).

Heller ikke denne tråd i det aristoteliske snubleto er at finde i mit projekt. Så jeg kan ganske enkelt ikke se, at jeg skulle have købt katten i sækken.

Ligesom at der med formelen $R = O(R,I)$ ikke uden videre kan skelnes mellem intentionalisme i et nedadrettet perspektiv og funktionalisme i et opadrettet perspektiv, således kan der i udtryk som "behovenes parlament", "behovenes dialog" osv. (kommentaren s. 85, 86) ikke skelnes mellem en personlig *organisering* i form af en rettedhed mod/af rettedheden og så det, jeg i target-artiklen (s. 14) kalder for et funktionelt apparats optimeringer. Der må netop skelnes mellem det perspektiv på omverdensforbindelsernes 'parlament', der i et opadrettet perspektiv viser sig som konstituerende frihedsgrader - og det perspektiv på omverdensforbindelserne der viser sig som organiserende frihedsgrader.

Derimod er jeg selvsagt enig med Kvorning i hans helt centrale påpegnig af vores fundamentale sociale forbundethed med hinanden som konstituerende for vores organisering. Altså selvaktive forbundetheder som netop ikke er egoistiske. Jeg er også enig med Kvorning i at et af de aspekter, som det særligt menneskelige bliver til i, er det, som Mammen (1983) kalder for udvalgs-kategorisering i vores omverdensforbindelser. Udvalgs-kategorisering kan ikke finde sted på grundlag af en forlods givet kalkule, dvs. kan ikke finde sted på grundlag af *regler*. Netop derfor taler jeg i target-artiklen om organisering i form af *ikke regelbundne principper* (se også replikken s. 114). At der ikke findes regler for vores udvalgs-kategoriale ordning af vore vertikale og horisontale forbindelser betyder imidlertid ikke, at vi er på herrens mark (eller Guds marionetter) - der findes, med en parafrasering af Engelsted, tilgængelige *søgeprincipper* i forbindelse med andenordens-intentionalitetens etiske dimension. At handle frit er ikke bare at være underlagt fornuftens love (som det hedder i Kvorning's kommentar, s. 87, se også Hems kommentar) - at handle frit ligger efter min mening i dette, at fornuften *er op til os* - og at det op til os at udvikle fornuftige søgeprincipper, mht. til det udvalgs-kategoriale.

6. Funktion, intention og præstation

Jeg ser **Poulsens** kommentar som et væsentligt bidrag til en psykologisk forståelse af den nedadgående organisationsdynamik, hvormed vi med grader af fri vilje organiserer os.

Præstationer er et træk ved vore forholdemåder, siger Poulsen. Det er den særlige karakter, der gør, at vi kan bedømme om forholdemåden lykkedes. Men det er ikke en bedømmelse af samme art som den, hvormed vi bedømmer

noget funktionelt, siger Poulsen. Vi bedømmer noget funktionelt på om det fungerer ordentligt: fungerer øjet ordentligt? Leverer det et output der er i overensstemmelse med inputtet og dets egen ideale funktionelle opbygning? Øjet har ydet en funktion, men det har ikke præsteret noget. Med Poulsens bestemmelse er det kun *personer*, der præsterer, og præstationer hører for så vidt til på et organisationsniveau, hvor det er meningsfyldt at tale om *personer, der gør noget*, og som kan holdes *ansvarligt* for det, de gør.

Præstationer er altså forskellig fra funktioner. Dermed skal vi ikke bare skelne mellem funktioner og intentioner. Thi præstationer er også forskellig fra intentioner, siger Poulsen. Med intentionalitetsbegrebet holder vi fast i dette, at vore handlinger er rettet mod noget: de er om noget og vil noget. Det, vi præsterer, kan godt være intenderet også: Vi ville opnå et bestemt mål og det lykkedes eller mislykkedes for os – den intenderede handling var en god eller dårlig præstation. Men præstationer kan også være ikke-intenderede, hvilket jeg forstår sådan, at en handling kun har intentionens *ene* egenskab, nemlig at være om noget, mens viljesindsatsen som sådan er fraværende: Som når man med Poulsens eksempel for øje på en fugl på græsplænen, men at ens kognition: "aha, dette er en måge" viser sig at være mislykket, fordi der ret beset er tale om en hvid due. Mislykketheden skyldes igen ikke en mislykket funktionalitet, men skyldes at det var *op til* personen som sådan at bruge sine funktioner, men ikke fik det gjort godt nok.

For så vidt er det meningsfyldt for mig med Poulsens begreb om præstationer at sige, at den nedadgående organisering er en *præstation* fra personens side. Personen er rettet mod/af sin egen rettedhed på en præsterende måde. Det er personen som person, der yder den præstation med grader af fri vilje at organisere sit eget grundlag på denne eller hin måde. Og det kan (med grader af undskyldelighed) bedømmes som personens ansvar, hvordan han er den person, han er. Netop Shapiros begreb om neurotisk stil, som Poulsen også refererer til, er et begreb om, hvordan der kan være tale om, at den præstation, der består i at organisere sine kognitioner og emotioner på forskellig måde, kan mislykkes i forskellige neurotiske retninger.

I sit senere værk (Shapiro 1989) tager Shapiro i øvrigt skridtet fuldt ud og siger, at en neurose er noget, en *person* gør mod sig selv – tvangsneurotikerer præsterer således at skabe bøvler for sig selv i sin tilværelse – men det er en præstation med et andet indhold end hysterikerens, der præsterer at skabe en anden slags bøvler for sig selv. Et tilsvarende begreb ligger i mit begreb om tilværelsesprojektet (Bertelsen 1994a) – det projekt vi har for med os selv, vores tilværelse, hinanden, verden. Her kan man paradoksalt nok tale om at tvangsneurosen kan være resultatet af en *vellykket* præstation, nemlig det vellykkede resultat af projekt tvangsneurose.

Jeg tror nok, jeg er enig med **Høgh-Olesen** i hans synspunkter på skyld og ansvarlighed (jf. kommentaren s. 75). Blot falder en enkelt sætning mig for brystet, nemlig "at vi somend også er ansvarlige, for det vi er uden skyld i". Jeg vil præcisere det sådan, at vi kun kan være ansvarlige for det, vi er medskabende i – har *præsteret*, med Poulsen ord. Hvis vi nu antager, at et menneske, der er i en bestemt tilværelsesposition

ikke selv bevidst og frit villende har været medskabende i den udvikling, der førte til denne position, så er han *i den forstand* uden skyld og kan ikke holdes ansvarlig for, at det endte op for ham, som det gjorde. Men hvis han i den nuværende position på nogen måde er i stand til at forholde sig medskabende i sit tilværelsesprojekt, så er han også ansvarlig for den *videre* opretholdelse af sin tilværelse. Eller mere præcist: i det omfang og med de frihedsgrader han er medskabende i sin *fortsatte* tilværelse – med de grader er han skyldig og kan holdes ansvarlig *fremover*.

7. Begrebet om frihedsgrader

Den fint anskueliggørende uro-model, som **Mammen** har konstrueret, hjælper et afgørende skridt i retning af at præcisere mine begreber om de forskellige former for frihedsgrader, konstituerende frihedsgrader, organiserende frihedsgrader og 'moraliserende' frihedsgrader.

Uro-modellen anskueliggør, hvad der i inden for fysikken/matematikken menes med frihedsgrader, og hvad jeg mener med *konstituerende* frihedsgrader – blot man husker på sondringen mellem organisme og psyke. Psyken bestemmes som organismens *forbundethed* sine omgivelser. Som model af psyken er uromodellen således ikke en model af f.eks. den menneskelige organisme (endsige hjernen), men netop en model af de psykiske omverdensforbindelser. Den bestemmelse af psyken, der ligger til grund for target-artiklen, er da også at psyken er den vertikale hierarkiske organisering af horisontale omverdensforbindelser. Hvilket i øvrigt stemmer fint overens med at Mammens brug af uromodellen – jf. hans bemærkning om uromodellen som en model af et ægteskab (altså en model af forbundetheder, kommentaren s. 99).

Der er dog én væsentlig begrænsning i, hvad uromodellen kan anskueliggøre. Man kan sige at den kan anskueliggøre en *konstruktion*, men ikke en *organisation*.

Ved en konstruktion vil jeg her forstå en ikke-emergerende struktur, hvor de materielle elementer ligger fast, svarende til at antallet af variabel n er givet. Der kan ændres på konstruktionen som sådan – svarende til at der af de samme dimser, snore og pinde kan bygges forskellige uroer – og således kan der ændres på antallet af bånd b . Men i sidste ende kan antallet af konstituerende frihedsgrader f aldrig overstige antallet af variable n . En sådan konstruktion er så at sige lukket inde i et på forhånd givet og uforanderligt konstituerende mulighedsrum (jf. også replikken om 'det nye', s. 117ff). En sådan model passer på mekaniske 'Polanyi-konstruktioner', og f.eks. sådan noget som krystalinske strukturer i naturen.

Sådanne *konstruktioner* er imidlertid ikke *selvorganiserende*, de er ikke rettet mod/af omverdenen med henblik på selv at forvalte deres stof- og energi-udvekslings med omgivelserne, de er ikke rettet mod/af forvaltningen af deres egen rettedhed, og de er slet ikke, som mennesker er det, rettet mod/af rettedheden i andres rettedhed mod/af dem. Konstruktioner er ikke rettet mod/af rettedheden – de er ikke intentionelle. Men først og fremmest er konstruktioner ikke

skabende og ej heller ansvarlige. En skabende uro f.eks. ville være en selvorganiserende uro, der kunne emergere, d.v.s. ikke blot kunne ændre på sin egen kvalitative konstruktion inden for det givne mulighedsrum bestemt ved de givne dimser, snore og pinde, men som kunne frembringe nye dimser, snore og pinde. Sådan noget kan almindelige uroer ikke, og det kan tilsvarende konstruktioner i naturen heller ikke. Men levende selvorganiserende organismer med psykiske omverdensforbindelser kan – til en vis grad alt efter arten. De kan ikke ændre på deres *organismiske* konstruktion (om end vi mennesker også er begyndt at pille ved *det*), men de kan ændre på deres psykiske omverdensforbindelser (jf. bestemmelsen af psyken ovenfor). I den forstand er vi mennesker f.eks. mere end blot konstruktioner. Vi *organiserer* os i psykologisk forstand (med grader af frihed): vi emergerer psykisk derved, at vi til stadighed udvider og uddyber vore horisontale omverdensforbindelser *i og med* at vi vertikalt omorganiserer og højorganiserer disse. Dermed emergerer selve det psykiske mulighedsrum – det menneskeliges mulighedsrum er ikke et konstruktionistisk men et organismisk mulighedsrum

Det er sådanne overvejelser, der ligger til grund for mine bemærkninger om forholdet mellem konstituerende, organiserende og moralske frihedsgrader (jf. target-artiklen s. 25 og Mammens kommentar s. 98).

Når jeg i target-artiklen siger, at antallet af organiserende frihedsgrader øges med emergens til højere organiserende niveauer, så har jeg dette i tankerne at vi udbreder og uddyber vore horisontale og vertikale forbindelser. For så vidt vi organiserer os i det *givne* mulighedsrum, som de konstruktioner *vi også er*, tager sagen sig således ud, at vi ovenfra og ned konstruerer båndlægger vore konstituerer og dermed *mindsker* antallet af frihedsgrader. Af vort konstituerende materiale bliver vi til bestemte lokalt eksisterende konkrete væsener. Men dette er så at sige kun afsættet til at emergere selve dette mulighedsrum ved at udvide og uddybe vore omverdensforbindelse *i og med*, at vi også højorganiserer dem. I den forstand tager sagen sig således ud, at vi *øger* antallet af organiserende frihedsgrader. I ligningen $f=n-b$ svarer det til, at n øges og dermed også f .

Selv en uro står, som også Mammen viser, i et omverdensforhold: hænger den f.eks. i et vindue, vil der være visse konstruktioner, der ikke rigtig går an, fordi den under sine udfoldelser vil støde ind i ruden. Det omgivende udfoldelsesrum, givet ved dens omverdensforbindelser, lægger begrænsende bånd ind over konstruktionen. En tilsvarende overvejelse kan gøres mht. min bemærkning om at *i og med* at de organiserende frihedsgrader øges, så mindskes moralens frihedsgrader (blot man husker på ovenstående sontring mellem konstruktion og organisation). *I og med* at psyken højorganiseres, øges ansvarlighedsgraden (jf. target-artiklen s. 37ff). Såvel den horisontale udvidelse og uddybning af omverdensforbindelserne som den vertikale organisering båndlægges dermed mht. hvad der kan gå an, d.v.s. hvad der er en moralsk acceptabel organisation. Jo flere organiserende frihedsgrader, jo mere magtfuld/kraftfuld er psyken – men jo mere entydigt bliver også det moralske mulighedsrum, som den skal udfolde sig *i og så* at sige undgå at 'støde ind i', d.v.s. jo færre moralske frihedsgrader bliver der. Det moralske

mulighedsrum er jo – i al fald efter min mening – defineret ved at vi skylder hinanden vore tilværelser – vi er alle stedt i niveauer af horisontale forbundetheder med hinanden. Øgningen af de organiserende frihedsgrader (og den frie vilje som sådan) kommer jo netop i stand ved en øget indvævning i hinandens tilværelser.

Angående Mammens afsluttende kommentar om determinisme på forskellige niveauer: Det, jeg har i tankerne med sontringen mellem forskellige lovformuleringer er, at en opstigning gennem de ontologiske niveauer kræver forskellige erkendelsesteoretiske tilgange, som kræver forskellige forklaringsformer, som igen kræver forskellige måder at formulere lovmæssigheder på.

Betragt følgende eksempler på lovformuleringer:

- En person, der udsættes for en kraft, vil enten accelerere eller decelerere (Newtons 1. Lov)
- En person, der udsættes for en anden person i nød, vil iværksætte hjælpeforanstaltninger
- En person, der udsættes for en anden person der samler ind til Røde Kors, vil putte penge i bøssen.

Det er umiddelbart klart, at disse tre love adskiller sig fra hinanden. Den første lov gælder undtagelsesløst, og er formulering af en *stærk* lovmæssighed. Den anden lov gælder ikke undtagelsesløst. Der findes omstændigheder, hvorunder man *ikke* iværksætter en hjælpeforanstaltning over for et menneske i nød. Bestemte betingelser skal være opfyldt (det kan f.eks. være hensynet til egen eller andres sikkerhed). Den anden lov er således en *blød* lovmæssighed. Den tredje lov er for så vidt af samme slags, som den anden lov, idet den heller ikke gælder betingelsesløst. Men det er også klart, at den tredje lov er en endnu blødere lovmæssighed end den anden lov. For almindelige mennesker vil det være en ganske anden valgsituation, at skulle overveje, om man skal hjælpe et andet menneske i nød, end det vil være at skulle overveje om man nu skal hive en pengeseddel op af pungen.

Disse niveauer af lovmæssigheder er indlejret i hinanden – og i sidste ende er vore handlinger, fordi vi er fysiske væsener i et fysisk univers, underlagt fysikkens lovmæssigheder (se replikken om Finks ontologi, s. 112) – og naturlovene kan ikke tilsidesættes (se også min replik til Køppe, s. 112) Den tredje lov (om at give et pengebeløb til Røde Kors) er således blandt andet formuleret på baggrund af den anden lov om menneskers *trang* til at hjælpe hinanden. Men det er også klart, at *ceteris paribus* klausuler gør sig meget stærkere gældende på den tredje lovs niveau end på den anden lovs niveau. Eller sagt på en anden måde: på den anden lovs niveau (d.v.s. hvor der tages højde for den organisering af det menneskelige tilværelsesprojekt, der gør sig gældende på den tredje lovs niveau) kan vi med betydelig styrke sige, at mennesker vil gøre sådan og sådan – f.eks. at mennesket er et væsen, der vil reagere hjælpsomt over for et medmenneske i nød).

Et andet eksempel er det, jeg behandler i target-artiklen vedrørende ondskab. Vi kan formentlig formulere en lov på en niveau svarende til den anden lov ovenfor, som lyder noget i retning af, at mennesket er et væsen, der vil forholde sig indfølelse over for andre mennesker. Denne

lovmæssighed er antageligt (og ironisk nok) en del af den lovmæssighed, hvormed vi skal forklare ondskaben som psykologisk fænomen på et endnu højere niveau. I sig selv ville en sådan lov om menneskets indføling skulle formuleres stærkere (med en svagere klausul), end den skal, når den indgår i en højniveauorganisering hvori også ondskaben er et moment.

Med den anden lovs klausuler får vi først for alvor øje på i den organisering der udgår fra tredje lovs organiserende niveau. *Ceteris paribus* er svagere (og loven stærkere), hvis vi kun tager andet niveau med i betragtning – *Ceteris paribus* er stærkere (og loven svagere), hvis vi også tager tredje niveau med i betragtning.

8. Fri vilje findes og ondskab er en psykologisk mulighed.

"Egenvilje er ikke fri vilje" sætter **Hansen** som overskrift for sin kommentar. Han kunne også have skrevet "Mennesket er ikke Gud". Og deri er vi fuldstændig enige. Han skriver også, at min target-artikel paradoksalt nok viser, at fri vilje som psykologisk fænomen er ikke-eksisterende. Det er forkert. Min target-artikel viser lige netop at den frie vilje eksisterer. Men det er fra Hansens side først og fremmest *et spil om ord*. Hansen sætter sig for at godtgøre, at vi bør bruge en anden *terminologi*. Men, tilføjer jeg, for den *samme* begrebsdannelse, som jeg fremstiller i target-artiklen - Hansen er, så vidt jeg kan se, enig med mig i mit *begreb* om den frie vilje, men hans synes, at vi skal kalde den noget andet: egenvilje for eksempel.

Hansen vil reservere termen fri vilje til subjektfilosofien og dens begrebsdannelser. Jeg kan jo kun være enig i hans afvisning af hele det subjektfilosofiske billede af et fuldstændigt løsrevet væsen. Et sådant væsen kan kun være en uforbunden skabende og almægtig gud som f.eks. kristendommens Gud, og et sådant væsen er der per definition ikke noget menneskeligt ved og det kan ikke være genstand for psykologien.

Vi er enige i, at det billede af mennesket, der tegnes i subjektfilosofien, og den begrebsdannelse der er knyttet hertil, ikke går an – det ligger jo alene i den pointe, at jeg fra starten af i target-artiklen pointerer at libertarianismen ikke går an. Men vi er *ikke* enige i at terminologien 'den frie vilje' er *reserveret* til denne subjektfilosofiske tanke. Bemærk at jeg jo netop i target-artiklen afviser libertarianismen og den radikale eksistentialisme. For mig indicerer termen den frie vilje ikke nødvendigvis noget absolutistisk. Jeg vil derfor mene, at man med fordel kan fortsætte med at tale om den frie vilje, lige som man kan fortsætte med at tale om at 'døren er halvt lukket'⁵. Og lige som vi graderer, hvordan døren er lukket:

"næsten lukket helt i", "ikke helt lukket i", "halv lukket i" – osv, lige sådan kan vi graduerer mht. den frie vilje ved netop at tale om frihedsgrader.

I øvrigt er heller ikke termen 'egenvilje', som Hansen foreslår som alternativ, hvidvasket for uklarerhed. Man kunne ud fra samme slags overvejelser, som Hansen gør sig om termen 'den frie vilje', lige så vel nå frem til, at kun en "selvkonstitueret, selvberørende og selvinitieret princip" (altså en gud af kristendommens kaliber) ville kunne have en egenvilje. Man kunne jo så, med et udtryk hentet fra target-artiklen, sige, at egenviljen er *frigjort* fra, men ikke *løsrevet* fra sine konstituerende forbundetheder – og man måtte til at tale om *grader af egenvilje* (som også Hansen gør, jf. kommentaren s. 61). Men så er vi jo lige vidt. Så er der jo slet ikke vundet noget ved termen egenvilje, og så vil jeg altså hellere fortsætte med at tale om den frie vilje. Underforstået at der *altid* – selv med et udtryk som '*egenlig* fri vilje' – er tale om grader af fri vilje

Jeg er enig med Hansen i, at den frie vilje i subjektfilosofisk regi ikke kan gives en positiv bestemmelse. Men som sagt er min brug af terminologien 'den frie vilje' ingenlunde reserveret til subjektfilosofien. Den er knyttet til begrebsdannelser, der er leveringsdygtig i positive bestemmelser. Den positive bestemmelse er netop knyttet nøje sammen med den hierarkiske flerplansmodel og de begreber om vertikal og horisontal forbundetheder, som Hansen mener langt hen ad vejen er vellykket. Bestemmelsen af den frie vilje er netop knyttet sammen med den nedadgående organisationsdynamik i et sådant hierarkisk flerplansfænomen, som den menneskelige psyke (som virksom forbundethed) ontologisk set udgør.

Når Hansen derfor i slutningen af sin kommentar siger, at han ikke kan få øje på en sondring mellem eksistensens og viljens frihed, så er mit svar både 'næh' og 'jo, han kan'. 'Næh' – fordi jeg, ved helt fra starten at have udsondret libertarianismens og den radikale eksistentialismes versioner af den frie vilje, har gjort en sådan sondring unødvendig. 'Jo' i den særlige henseende at hvis der med termen 'eksistensens egenvilje' gives en positiv bestemmelse i form af nedadgående organisationsdynamik, ja så er det jo netop denne *begrebslige* sondring der gennemsyner hele artiklen – uanset hvad tingene så ellers burde kaldes ifølge Hansen.

På tilsvarende måde reserverer Hansen termen 'ond' til noget andet, end jeg gør, således at det onde for Hansen ikke kan komme til at høre hjemme i en videnskabelig psykologi. Sådant som Hansen ønsker at bruge ordet, så kan det igen kun bruges om et væsen, der ikke bare er frit, men også *løsrevet* fra sine konstitutionelle forbundetheder – og så er der ganske rigtigt tale om en irrationel begrebsdannelse, som ikke hører hjemme i psykologien. Hansen kobler altså det ondes problem sammen med et begreb om den frie vilje, som

⁵ Hvis man ikke kan sige, at døren er mere eller mindre lukket, så kan man da heller ikke sige at den er mere eller mindre åben: enten er den åben eller også er den ikke. Hvis man vil absolutere sin terminologi sådan som Hansen foreslår, så får man selvsagt brug for en ny term, f.eks. 'på klem', for at kunne henvise til den situation, om hvilken man ikke må udtale: 'døren er mere eller mindre åben'. Og så geråder man

ind i nye problemer: hvis 'på klem' betyder, at døren står i en vinkel på 15° - hvad må vi så sige om en dør der står i en vinkel på 7°? Eller 16°. Eller 110°? Det kan blive til en uendelig række af term-forslag. Næh – dagligsproget, der tillader et udtryk som "luk lige døren halvt i", eller "døren er halvt lukket" er nu godt nok og giver ikke anledning til problemer med absolutisme og kontradefinitioner.

ikke er mit. Sådan som *jeg* ønsker at benytte termen 'det onde', dækker den over træk og egenskaber ved et væsen, der er fri, men *ikke* løsrevet fra sine konstitutionelle grunde.

Hvad jeg taler om, er muligheden for, at selv på de niveauer, som vi traditionelt tolker (og undskylder) forbundethedsforstyrrelser, nemlig på niveauerne for 1. og 2. ordens intentionelle forbundetheder, skal vi holde øje med en *snært af ond vilje*: En snært af noget, som ikke hidrører fra disse niveauer, som ikke kan reduceres til disse niveauer, og som følgelig heller ikke kan forklares i de psykologiske perspektiver, der blot har disse niveauer som genstand. En snært af ond vilje som heller ikke stammer nede fra, fra det 'bestialske' som man ellers klassisk har troet på; men som derimod stammer *ovenfra!*⁶ Og som jeg har vist med min model, betyder dette, at noget organiseres ovenfra og ned – og f.eks. resulterer i en snært af ondskab – ikke, at det er løsrevet fra sin grund. Ondskabs-snærtens omfang svarer derfor til *graden* af nedadgående organiseringsdynamiske frihed.

I kommentarens anden note (s. 58) anfører Hansen, at det onde, hvis det skal være et psykologisk begreb, må kunne forklares – og mere præcist forklares ud fra menneskets psykiske konstellationer, som er i ubalance eller forstyrret, kommet i stand via samspil mellem individet og dets omgivelser. Deri er vi slet ikke uenige. Min pointe er imidlertid, at vi – teoretisk set – her *ikke* kan forstå de særlige forstyrrelser i første- og andenordensintentionaliteten med vore traditionelle psykologiske begrebsredskaber. I disse redskabers epistemologiske perspektiv, kan vi godt se at noget er forstyrret, men vi kan ikke se *hvorfor*. Simpelthen fordi forstyrrelsen kommer fra et højere sted (intet under at visse teologiske retninger får brug for et satan-begreb). Forstyrrelsen kan ganske enkelt ikke *reduceres* til det, som den kliniske psykologi traditionelt har formået at få øje på. Vi har at gøre med et emergent fænomen, der kræver epistemologisk udvikling af psykologien. At forstyrrelsen hidrører fra et højere plan betyder altså ikke, at vi må overlade problemet til teologerne. Det betyder derimod at vi må udvikle vores psykologi (se også Schultz' kommentar og min replik hertil s. 143f).

Hansen kan have ret i, at mit rocker-eksempel måske ikke er det bedste eksempel, fordi det er så snublende nærliggende netop at benytte de traditionelle kliniske og socialpsykologiske forklaringsmåder, hvilket Hansen da også demonstrerer på udmærket vis. Men igen: pointet med mit eksempel er, at de forbundethedsformer, som på denne måde gøres til genstand for forklaring rummer forstyrrelsestræk, som *kan* forklares, og som forklares *psykologisk*, men blot ikke med *den* art af psykologi, som Hansen trækker på. Pointet med eksemplet var, at der er snært af forstyrrelser, som hidrører fra en organisering, der ligger ovenfor hvad denne traditionelle psykologi kan få fat i. Noget ondt – som kan og *skal* forklares psykologisk. Blot ikke på *den* måde.

⁶ De middelalderlige munke skulle derfor ikke have pisket deres kroppe hvis de mente at kunne mærke en snært det onde – i så falds skulle de nemlig have søgt opad i sjælen. Hvis projekt piskning derimod havde til hensigt at *bedøve* kroppen for dens 'bestialitet' – feks dens seksualitet – så var pisk måske nok så godt.

Det onde er en forbundethedsform, som ganske rigtigt, som også Hansen bemærker, har suspenderet det, vi normalt forstår ved *hensynet* til næsten. Under visse teologiske menneskesyn, som f.eks. Løgstrups, er det selvmodsigende at tænke sig en Guds skabning som ond af væsen. Mennesket kan ikke være ondt på den måde efter som det er bygget af Guds kærlighed – derfor må det onde i verden være noget, der kommer ude fra og korrupperer det dybest set gode, de suveræne livsytringer, i mennesket. I en sådan Løgstrup-psykologi er det onde i den betydning, som jeg foreslår følgelig også forbudt frugt (!). Imidlertid tror jeg godt, at vi kan lade os inspirere os af alt det bedste fra Løgstrups filosofi uden at skulle købe dette særligt teologiske forbud med i sækken.

Endelig har Hansen en spændende overvejelse om, hvorvidt viljen i sidste ende ikke er et moralsk, men snarere et æstetisk fænomen (se også Hems kommentar). At der er tale om en *skønnende* virksomhed, som Hansen udtrykker det, svarer så vidt jeg kan se til min opfattelse af, at den frie viljes nedadgående organisationsdynamik eksisterer i form af *ikke regelbundne principper*. Men det er jo ikke uden videre dét, der gør den frit villende organisering *æstetisk*. Derimod kan man godt tale om, at organiseringen finder sted i æstetiske dimensioner, såvel som moralske, i vore tilværelsesprojekter.

9. Libets "halve sekunds forsinkelse".

Høgh-Olesen mener, at vi indtil videre bør tage Libets resultater alvorlige. Jeg er mere tvivlende, fordi der for mig at se er alvorlige problemer forbundet med Libets forsøg. Libets eksperiment synes at påvise, at der går cerebrale neurale aktiviteter ('readiness potential') forud (med mindst 350 milisekunder) for forsøgspersonens opmærksomhed ('awareness') på vedkommendes intention eller ønske om at handle. Forsøget skulle vise, at den neuronale handlingsangangsætning skulle komme *før* den bevidste plan om at ville handle (bevæge en finger, f.eks.).

Men dette forsøg hviler på en række antagelser, som efter min mening ikke er holdbare. Jeg vil her anføre to:

- At man præcist kan måle, hvornår en forsøgsperson mentalt beslutter sig til noget ud fra vedkommendes verbale-introspektive rapport. Det tror jeg ganske enkelt ikke på.
- At en bevidst villet beslutning er en akt, der finder sted i ét tidspunkt. Jeg tror snarere at en beslutning er en *proces*, der forløber over et tidsrum og er sammensat af elementarformer – sekvenser - der kan registreres som hjerneaktiviteter på forskellige tidspunkter i processen. Tidlige sekvenser kan da fejlagtig udlægges som fysiologiske processer, der skulle komme "før" et 'beslutningstidspunkt'.

Det er rigtigt, som Høgh-Olesen skriver, at Libet anerkender en frit villende kontrol. Libet anfører, at *efter* at den ubevidste funktionelle handletilskyndelse er målt i hjerne, har forsøgsperson stadig omkring 100 - 200 milisekunder (før

den motoriske handleudførelse, f.eks. at løfte fingeren) til at kontrollere ("suppressing/vetoing") den proces, som er blevet initieret ubevidst (f.eks. alligevel at undlade at løfte fingeren).

Det interessante er ikke, at en sådan forbudskontrol eller plan for handlingens rettedhed har en cerebralt funderet tilblivelseshistorie med sekvenser udspændt over et tidsrum på 500 milisekunder. Selvsagt må den være konstitueret af processer der forløber over tid. Det interessante er hvordan, på hvilket psykeniveau og med hvilke former for og antal af frihedsgrader en sådan bevidst 'suppressing' eller 'vetoing' skabes! Det interessante er selve den plan, der ligger til grund - ja *begrunder* - denne 'suppressing/vetoing'. Det siger Libets forsøg *intet* om - men det er *det* spørgsmålet om den frie vilje, min organisationsdynamiske logik og model handler om.

10. Et forhold der forholder sig selv...

(- eller: en skabning der skaber sig...)

"Bevidstheden styrer altså ved *forbud* snarere end ved *påbud*" skriver Høgh-Olesen (kommentaren s. 73) i overensstemmelse med Libet. Det er for mig at se en dybt paradoksal begrebsdannelse. Hvis bevidstheden (f.eks. som samlebetegnelse for de højniveauspsykologiske fænomener, der vedrører de organiserende ikke regelbundne principper) overhovedet kan udstede *påbud*, så må det være ud fra rettedheder mod livsverdensformer, dvs. ud fra intentioner. Blev et forbud blot udstedt som funktionelt, så var friheden jo ikke '*redet* på stregen'. Så var den *elimineret* i og med at det heller ikke ville være op til *os* at udstede forbudene - de ville ikke være præstationer, for nu at bruge Poulsens terminologi. Forbuds-grundlag må altså i sig selv være frit villende og bevidst og reflektivt *skabende* i sin egen ret!

Denne overvejelse får mig også til at tvivle på, at Schopenhauers billede af den blinde kæmpe og den lamme seende er et godt billede (kommentar s. 74). Thi netop fordi den seende kan *se*, så kan han også skabe planer for, hvor han skal føre den blinde kæmpe hen. Ok - han kan ikke gå eller i øvrigt *fungere* (!), sådan som kæmpen kan, men han kan i den grad gøre brug af kæmpens funktioner, at han kan udpege sig sine egne mål og realisere dem ved hjælp af kæmpens funktionalitet. Han udsteder ikke blot forbud, og han er ikke blot opslugt i kæmpens funktionalitet. Han har allerede fra han var helt spæd kunnet danne sig de bevidste modeller af verden, der giver ham grader af frihed.

Høgh-Olesen skriver at frihedens væsen "*er et forhold, der forholder sig til de eksistentielle, personlige og artsmaessige nødvendigheder af indre og ydre art, der udspiller sig i ethvert menneskeliv*". Og han spørger videre, om det også er det, jeg når frem til at mene. (kommentar s. 75). Tjah - men kun delvist, og egentlig ikke som det mest interessante. Jeg skriver, at samtidig med at antallet af organiserende frihedsgrader øges, indsnævres også antallet af konstituerende frihedsgrader. Eller sagt på en anden måde så indsnævres de konstituerende rammebetingelser for arten af liv og tilværelsesformer - en nødvendighed som ikke kan

tilsidesættes og kendskabet til hvilket hører med til det sunde og indsigtfulde tilværelsesprojekt. Endvidere anfører jeg, at et øget antal organiserende frihedsgrader også medfører en indsnævring af moralens frihedsgrader i og med, at vi forbinder os på moralsk forpligtende måder - altså igen rammebetingelser eller nødvendigheder som tilværelsesprojektet bør rumme indsigt i. *Men* - det må ikke få os til at overse, at udgangspunktet for disse nødvendigheder immervæk er *udvidelsen* af de organiserende frihedsgrader og altså udvidelsen af højniveauspsykens tilværelsesprojekter og mulighedsrum til stadig mere emergente former blot i nødvendighedens, men også frihedens rige. Høgh-Olesen spørger om hvorvidt friheden er mere end det mulighedsrum, der fremkommer, når vi aktivt *forholder* os til nødvendigheden (kommentaren s. 73) - og mit svar er altså ja! Den ligger i det *emergente* mulighedsrum, vi skaber - jf. min replik om *det nye* ovenfor (s. 117ff).

Katzenelson peger på det samme faktum, som jeg gør, nemlig at friheden ikke betyder, at vi er løsrevede fra vore grundlagsformer (naturgrundlag, kulturgrundlag osv.). For så vidt er vi enige om at bevidste frit vilde handlinger nødvendigvis også må være af kognitiv art, rummende sande indsigter om disse grundlagsformer.

I hans argumentation indgår henvisning til lovmæssigheder bundet nøje sammen med et begreb om nødvendighed. Frihed er indsigt i *nødvendighed*, som det fra klassisk tid hedder. Og videre: Friheden afskaffer ikke den *nødvendighed*, hvormed *naturlovene* bestemmer menneskets ydre og indre liv, således at vores fortrin blot består i at kunne erkende naturens love og *anvende* dem korrekt.

For så vidt passer det godt sammen med min model. Og dog? Er der i Katzenelsons model en sondring mellem opadgående og nedadgående kausalitet svarende til en sondring mellem *love* og *principper* for at "anvende dem korrekt"? I det omfang Katzenelson *kun* forholder sig til lovmæssighederne, de stærke og de svage, befinder han sig inden for rammerne af det, som jeg kalder for den bløde determinisme og forholder sig i samme omfang kun til den bløde determinismes frihedsbegreb. Han skildrer det (parentetisk) som mulighedsperception, som forholder sig til og indsigt i nødvendighed. For mig at se er der ikke her tale om et egentligt frihedsbegreb. I min artikel skildrer jeg det som et funktionelt jeg-apparats optimeringsfunktioner stillet over for de bløde lovmæssigheders valgmuligheder mellem at realisere denne eller hin af et endeligt sæt funktioner (eller programmer) - jf. min figur s. 14. *Ægte indsigt* i form af en frit villende bevidstheds egne begrundelser kan der ikke være tale om. Der er kun tale om indsigt i form af en funktionel optimeringsprocedure, som gerne kan foregå i et fænomenologisk medium som f.eks. den beviste indsigts medium.

Flere steder henviser Katzenelson til en handlende agent i forbindelse med friheden: mennesket står i forhold til naturlovene, formår at forholde sig til dem med bevidst villet realitetskontrol og med indsigt i nødvendigheden. Hvad/hvem forholder sig? Naturligvis har Katzenelson ikke en homonculus i tankerne - men hvad så? Ja, i lyset af ovenstående kan jeg med Kierkegaards 'rokeringer på

komponenterne', 'indsigter i nødvendighederne', og Katzenelsons 'forholden sig til og gøre brug af naturlovene' ikke se andet end et opadgående perspektiv, der afbilder psyken som et funktionelt apparat (jf. replikken til Engelsted, s. 125f). Kan sådan noget som bevidst fri vilje i Katzenelsons version være andet end en bekvem mentalistisk metafor for et optimaliserende funktionelt apparat?

Næh - hvis man virkelig vil tale om frihed som andet end en bekvem mentalistisk metafor for optimaliseringsfunktionalitet, så er den eneste farbare vej at antage, at der her i verden findes andet end nødvendighedsskabende love, nemlig organiserende principper ovenfra og ned. Men er det ikke den vej Katzenelson afskaffer med henvisning til, at det er en afsporing?

Vore veje skilles, som også anført af Katzenelson (kommentaren s. 80), i og med, at han fastholder, at friheden ikke kan bestå i at skabe noget nyt - der findes kun det skabte og intet nyt under solen, og friheden kan kun bestå i at forme det skabte i ændret skikkelse. Det tunge problem her er, hvad der egentlig skal forstås ved 'noget nyt' - og for den sags skyld, hvad der dermed skal forstås ved sådan noget som udvikling, evolution, emergens osv. Min påstand er, som anført andetsteds i replikken (s. 80), at der kan findes nyheder. Vi er enige om at de altid er konstituerede, men dertil kommer, siger jeg, at nyhederne tillige er organiserede. Ser vi kun på sagen nedfra-og-op så får vi kun øje på 'omrokeringer' - 'omformninger' - osv. Men ser vi sagen ovenfra-og-ned, dvs. tager vi ikke bare lovmæssige funktioner med i betragtninger, men også organiserende principper, får vi øje på...ja, undertiden noget nyt!

11. Højniveau-psykologi

Mit projekt befinder sig i den eksistentialistiske mainstream, siger Schultz, og det er jeg da egentlig heller ikke ked af. Alligevel er grunden, til at jeg taler om denne mainstream som en moderat eksistentialisme, der skal syntetiseres med en blød determinisme, denne, at der i eksistentialismen kun konkretiseres et *nedadgående* perspektiv. Når man i eksistentialismen taler om, at friheden består i at tage ansvaret for den deterministiske tvang, så er det netop sagt i et *nedadgående* perspektiv. Det nedadgående perspektiv alene er imidlertid ikke nok for en *komplet* psykologi. Den må lige så vel kunne udtrykke sig komplementært, positivt og videnskabeligt i et *opadgående* perspektiv om, hvori determineretheden består. At tage ansvaret for sig selv er, som Schultz anfører i sin behandling af Sartres café-eksempel, blandt andet også at tage ansvaret for sit køn - og, kan jeg tilføje, herunder også dette køns biologiske determinerethed som udspringer blandt andet af homonernes mixtur. (Det hører så blot til skæbnens ironi, at dem, der beskæftiger sig med det opadgående perspektiv, ofte er ude afstand til at anerkende eksistensen af den organisering af deres genstandsområde, som kun kan forstås i et nedadgående perspektiv).

Schultz' udlægning af café-eksemplet er i øvrigt herligt og flot! Og jeg skynder mig da også at give Schultz ret:

Hvis det er dét, der foregår mellem vore to turtelduer på Café de Flore, som Schultz siger, så skal jeg nok lade være med at slå følge med Sartre og dumme mig ud i det kvindelige. For så er det klart, at den unge kvinde, snarere end selv at have behov for hjælp, er godt i gang med på livs- og kønsklog måde at rettlede den unge mand og udvikle ham til en brugbar ægtemand.

Nu er det jo imidlertid sådan med scenarier, at scenarieforfatteren selv bestemmer plottet. Sartre har lagt ét plot ind i scenariet, jeg har lagt et noget andet plot ind i det, og Schultz har lagt et virkeligt andet plot ind i scenariet. Givet *mit* plot vil jeg fastholde, at den unge kvinde godt - så at sige - kunne trænge til en kærlig hånd fra én, der kunne hjælpe hende med at integrere saftigheden og åndeligheden. Givet Schultz' plot, er det lige så korrekt, at det snarere er sådan, at hun tvært imod har overskud til at give den unge mand en sådan kærlig hånd.

Ligger der i Schultz' genfortælling af Café de Flore-eksemplet også en anden pointe, nemlig et udtalt ubehag ved en psykologisering i form af den traditionelle kliniske psykologis forklaren sig rundt på snart sagt alle tilværelsens områder? Hvis, så falder et sådant ubehag i al fald fint i hak med mit ubehag ved misbruget af den kliniske psykologi og min efterlysning af en højniveau-psykologi, som kan andet og mere.

Hvem skulle kunne sådan noget andet og mere? Schultz beder mig overveje, hvad der kan menes med en eksistentielt udviklende samtale. Og om psykologer kan ligge inde med en faglig viden desangående. Jeg forstår godt den skepsis, jeg fornemmer bag spørgsmålet. Sandt at sige er dette at have gennemgået en uddannelse som psykolog i dette land overhovedet ingen garanti for dette, at sidde inde med den art af menneskekundskab og tilværelseskundskab, der efter min mening skal til for at kunne være vejleder i en eksistentielt udviklende samtale.

Vores uddannelse og traditionelle fagforståelse rummer slet ikke disse aspekter - mange af dem, der står for uddannelsen vil sikkert også mene, at det slet ikke har noget med psykologi at gøre, men snarere er et anliggende for filosofien og teologien, eller ganske enkelt et anliggende for den enkelte egne erfaringer med livet.

Hverken på universitetsniveau eller på efteruddannelsesniveaet findes disse aspekter indeholdt. Kigger man på Psykologforeningens efteruddannelsesstilbud og kriterier for at blive udnævnt til en af foreningens superpsykologer (med ret til at kalde sig autoriseret af både første og anden grad), så udstråler de jo ikke ligefrem indsigt i, at foreningens psykologer kan/bør uddanne og udvikle sig i dén retning. Derimod bugner Psykologforeningens katalog med tilbud, der faktisk kun er *mere af samme slags* som det, der undervises mest i - og forskes mest i - på universiteterne - blot forestået af folk, der nu, efter deres egen universitetsuddannelse, har fået prøvet det hele af i nogle år i marken.

At tingenes tilstand er sådan, ændrer imidlertid ikke ved den kendsgerning, at der *kan* gøres videnskabelige overvejelser om den art af menneske- og tilværelseskundskab, som ville være retningsledende i den eksistentielt udviklende samtale. Jeg tror endvidere på, at denne faglighed er en

psykologisk faglighed, som hverken hører til i filosofiens eller teologiens regi.

Schultz kan have ret i, at hvis et menneske ikke behøver udredning, så vil vejen for det gode liv jo ligge åben. Javist – og ikke alt her i tilværelsen skal nødvendigvis drøftes med psykologen. Men det ændrer jo ikke ved, at denne åbnede vej også med held af og til kan befærdes i *dialog* med kloge rejseførere – også sådanne, og måske *netop* sådanne rejseførere, der har beskæftiget sig videnskabeligt med vejen.

Referencer

- Bertelsen, P. (1989-1990): *Analyse af terapeutiske processer, bind I-III*. Psykologisk Skriftserie. Psykologisk Institut, Aarhus Universitet.
- Bertelsen, P. (1994a): *Tilværelsesprojektet. Det menneskelige niveau belyst i den terapeutiske proces*. Dansk psykologisk Forlag
- Bertelsen, P. (1994b): Kernen i det menneskelige tilværelsesprojekt er rettethed mod rettetheden. - et forsøg på at besvare udviklingspsykologiens to grundspørgsmål: hvad og hvordan. I: Asger Neumann (ed.): *Det særligt menneskelige. Udviklingspsykologiske billeder*. Hans Reitzels Forlag
- Bertelsen, P. (1997): Småbørns udvikling og den frie vilje. I: Preben Bertelsen, Lars Hem, Jens Mammen (eds.): *Erkendelse, stræben, følelse. Ti bidrag til almenpsykologien*. Aarhus Universitetsforlag.
- Emmeche, C., Køppe, S. & Stjernfelt, F. (1997): Explaining emergence: towards an ontology of levels. *Journal for General Philosophy of Science*, 28, 83 - 119.
- Emmeche, C., Køppe, S. & Stjernfelt, F. (1997): Levels, Emergence and Three Versions of Downward Causation. In: Peter Bøgh Andersen, Claus Emmeche, Niels Ole Finnemann & Peder Voetmann Christiansen, (eds.): *Downward Causation - Minds, Bodies and Mater*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht. [In prep. - to appear 1998]
- Fink, H. (1990): Naturens enhed og videnskaberne. I: Fink, H, og Hatrup, K. (eds.): *Tanken om enhed i videnskaberne*. Aarhus.
- Hem, L. (1997): Kundskabsteoriens selvstændighed som den moderne videnskabs forudsætninger – også psykologiens. I: Preben Bertelsen, Lars Hem & Jens Mammen: *Erkendelse, stræben, følelse. Ti bidrag til almenpsykologien*. Aarhus Universitetsforlag.
- Katzenelson, B. (1996): Handling og adfærd. *Bulletin fra Forum for Antropologisk Psykologi*, 1, 2 – 27.
- Mammen, J. (1983): *Den menneskelige Sans. Et essay om psykologiens genstandsområde*. Dansk Psykologisk forlag.
- Shapiro, D. (1965): *Neurotic styles*. New York.
- Shapiro, D. (1989): *Psychotherapy of neurotic character*. New York.